

Послелогтарның падежтернең устатчаны. Послелогтарның пүдізі хоостыра көрімнері

Послелогтар падежтернің тузаларын чарыдарға полысчалар. Имяларның падеж формалары тиксі тузаларны ла таныхтапчалар (орынны, тусты, пөгінні, сылтағны паза ан.п.), послелогтар, тізең, тиксі тузаларны іле итчелер, чарытчалар.

Послелогтар паза падежтер тузалары хоостыра чағын полчалар. Аннаңар полған на послелог пір ле хайдағ-да килістіре падежнең палғалысча. Көзідімге алза, Пирілгі падеж формазынаң предметке читчеткенін, чагдапчатханын таныхтапчатхан послелогтар палғалысчалар (читіре, теере, кире, чапсыра, ан.п.); Сығынғы падеж формазынаң — предметтен хыйа, оортах парчатханын таныхтапчатхан послелогтар (сығара, андар, хыйа, оортах, ан.п.).

Ол оңдайнаң полған на падежтің поэның послелогтары пар полча.

Падеж	Послелогтар
1. Адалғы	азыра, аралы, чіли, ибіре, индіре, кизіре, осхас, өтіре, сай, үчүн <i>Аң чіли аахтапча. Суг кизіре парыбысты.</i>
2. Тартылғы -ның/-нің -тың/тің	хыринда, кистінде, үчүн, сай, орнына, сылтаанда, хоостыра <i>Мин синің үчүн килдім.</i>
3. Пирілгі -ға/-ге -ха/-ке -а/-е	удур, теере, читіре, төөй, кире, көре, наари, орта, сіри, тоғыр, хоза, хости, хыза, чағын, ан.пасх. Школаа читіре чүгүрді. Мағаа удур кил
4. Көрімгі -ны/-ні -ты/-ті	азыра, ибіре, көре, пастыра, сіри, тобыра, төбін, чоғар. Тағ(ны) чоғар сыхты.
5. Орынғы -да/-де -та/-те	--
6. Сығынғы -даң/-дең -таң/-таң -наң/-нең	андар, пасти, пасха, пеер, сығара, тастых, азыра, тоғыр Аннаң пасхазына хынминчам. Аалдаң пеер тохтабады.

7. Ызылғы -зар/-зер -сар/-сер	алдыра, кире, удур Арығзар алдыра аттығ килді.
8. Пүдіргі Араç -наң/-нең	хости, хада Миннең хости одырыбысты Каскар ікі хызычакнаң хада ойнап парыбысты. Пабамнаң хада чистектеп парғам.

Послелогтарның көбізі хайдағ-да пір ле падежнең палғалысча. Ікі падежнең хада киректелчелер **кире** (Пир. паза Ы.п.), **көре, сiри** (Пир. паза К.п.), **тоғыр** (Пир. паза Сығ.п.). Пу послелогтар, ікі пасха падеж формаларынаң палғалыссалар даа, пір тузаны таныхтапчалар, анзы падежтернің тузалары чағын полчатханынаң сылтағлығ полча (тураа кире=туразар кире; сағаа көре=сині көре; стенее сiри=стенені сiри; миннең тоғыр=**мағаа** тоғыр). Ікі падежнең киректел полча ідөк **азыра** послелог (К. паза Сығ.п.). Пасха-пасха падеж формаларынаң палғалызып, пу послелог аймах тузаларны таныхтапча: Сығ. падежнең хада — синні (планнаң азыра толдыр).

Послелогтарның пүдізі хоостыра көрімнері

Пүдізі хоостыра послелогтар **пүтпеен** (өөн) паза **пүткен** полчалар.

1. **Пүтпеен** (өөн) послелогтар амғы тілде пасха чоох чардыхтарына теелбинчелер: *осхас, үчүн, сай, чiли*.

2. **Пүткен** послелогтар пос алынча чоох чардыхтарынаң конверсия оңдайынаң пүткен полчалар: наречиелер, деепричастиелер, имялар, ол-пу формада хат парып, пастағы лексической тузаларын толдыразынаң алай чардыхти чідір салып, послелогтың функциязын толдыр сыхханнар. Ол оңдайнаң, пүткен послелогтар наречилердең, деепричастиелердең паза имялардаң пүткен послелогтарға чарылчалар.

Деепричастиелердең пүткен послелогтар: *алдыра, азыра, арали, ибiре, индiре, кизiре, кире, көре, өтире, пастыра, сiри, сығара, теере (тең), тобыра, хада, хоза, хости, хоостыра (хоста), читiре*. Пу пірге деепричастиелер

послелогтарға көні алай наречие пастыра айлан парған. Иди, *алдыра, көре, пастыра, теере, хоостыра* деепричастиелер послелогтарға көні айлан парғаннар. Оларны деепричастиелердең пасхалирға кирек. Тиннестіріңер: *Ағастар арали пастыра, көңнім өрінче (пастыра — деепричастие).*

Книга пастыра піліп алғам (пастыра — послелог).

Пасхалары, пүткенінең пірге деепричастиелер ползалар даа, послелогтарға наречие пастыра килгеннер (пірге деепричастие — наречие — послелог). Аның үчүн послелогтарны наречиелердең пасхалирға кирек. Тиннестіріңер:

Ол ибіре харахсынған (ибіре — наречие).

Ол тура ибіре пас пар килген (ибіре — послелог).

Ол аны ибдең сыгара сүрген (сыгара — наречие).

Пүүннең сыгара син ибде одырарзың (сыгара — послелог).

Наречиеден пүткен послелогтар: *неер, тастых, төбін, тогыр, удур, чоғар.*

Пу послелогтарны ідөк наречиелердең пасхалирға кирек: *Удур тан саапча (удур — наречие) — Писке удур тан саапча (удур — послелог); Түлгүчек чоғар ойли халған (чоғар — наречие).* - *Түлгүчек чол чоғар ойли халған (чоғар — послелог).*

Имялардаң пүткен послелогтар: *артиинаң, сылтаанда, чағын, пасха.*

Сылтағ - адалыс тартылғы формада, 3-чі сырайда, орынғы падежете хат парып, послелогка айлан парған: *сылтаанда<сылтағ+ы+нда;*

артых — пілдіріс, предмет тузалығ пол парып, тартылғы формада, 3-чі сырайда, сығынғы падежете турып, послелог пол парған: *артиинаң<артығ+ы+наң;*

чағын, пасха — пілдірістер, удаа послелог функциязын толдырып, көні послелогка айлан парғаннар: *Пу ағас чағын турча (чағын — пілдіріс).* - *Пу ағас тураа чағын турча (чағын — послелог); Пу пасха кізі (пасха — пілдіріс).* - *Пу пістең пасха кізі (пасха — послелог).*

Идер тоғыстар

1. Көрімгі паза пирілгі падежтернең киректелчеткен послелогтарны таап, сөс пірігістері пүдірінер.

Азыра (сиденні *азыра* сегірген), арали, чіли, ибіре, индіре, кизіре, осхас, өтіре, сай, үчүн, удур, теере, читіре, төй, кире, хази, көре.

2. Послелогтарның пүдізін чарыдынар.

1. Күн иртеннең иирге *читіре* тигірче чүгүргеніне майых парған (деепричастиеден).

2. Амды ол тағ кистінзер одырчатхан. 3. Аның чібек чачахтары, чилбірезе, тағлар үстүне чайылчатхан. 4. Күннің узун сустары, тағ үстүнең сунып, тигірдегі арам пулуттарны хызартарға маңнан халчатханнар. 4. Чазы үстүне пүрүңкү тартыларынаң, саста пүдүрчүннең таарт пазох тартыс сыхханнар.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И.

Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.